

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять восьмий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 38

**Одеса
2025**

УДК 930.152.066

П 32

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: +38 050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
П 32 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 38. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2025. – 260 с., іл.

ISBN 978-617-8511-68-5

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки – Генрих Топуз,

«Будинок на Ланжеронівський», авт., 1945 р.

На 2-й ст. обкладинки – Схема боїв під Одесою (до статті

В. Савченка, І. Сапожникова, І. Поляруша. Тиждень перед тим...

та тиждень після: бої під Одесою з 4 по 15 квітня 1944 р.).

ISBN 978-617-8511-68-5

© Савченко В.А. 2025

Зміст випуску 38

Вступне слово <i>С. Р. Гриневецького</i>	5
<u>Україна у боротьбі</u>	
<i>Филипенко А.</i> Відродження Військово-морських сил Збройних сил України після анексії Криму.....	7
<i>Шевченко С.</i> Сніданок в Ірпені. Спогади добровольця.....	19
<u>До 80-річчя Перемоги у II-й Світовій війні.</u>	
<i>Савченко В., Сапожников І., Поляруш І.</i> Тиждень перед тим...та тиждень після: бої під Одесою з 4 по 15 квітня 1944 р.....	32
<u>Одеса дипломатична</u>	
<i>Вовчук Л.</i> «Одеса дипломатична»: діяльність іноземних консулів у місті упродовж 1920-30-х рр.	53
<i>Левчук В.</i> Муніципальне партнерство Одеси: з практики культурної дипломатії	72
<u>Степи Лукомор'я</u>	
<i>Забіянов Є., Дробний В.</i> Одеське повітове земство та впровадження сільськогосподарської техніки в Одеському повіті у XIX – на початку XX ст.....	85
<i>Гук Н., Дмитренко К.</i> Організація освітнього та культурного життя в Маяках в 1920-х роках.....	101
<u>Одеські старожитності</u>	
<i>Карпаченков А.</i> Дослідження кутових будівель «старої» (XIX – поч. XX ст.) архітектури історичного центру Одеси, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO: основні підходи та попередні результати	108
<i>Сапожников І., Аргатюк С.</i> О.І. Льовшин як археолог, етнограф та географ.....	120
<u>Край в епоху диктатур</u>	
<i>Бажан О., Золотарьов В.</i> Заступник начальника Управління НКВС в Одеській області майор державної безпеки Василь Лєвоцький.....	139
<i>Овсянніков С.</i> Анархісти – співробітники Закордонного відділу ЦК КП(б) У в Одесі	171
<u>Одеса нашого покоління</u>	
<i>Михайлуца М.</i> Одеський водний: інститутське життя наприкінці 1980-х. Ректорські перегони (до 95-річчя заснування вишу).....	190
<i>Крайній О.</i> Капітани ЧМП 13-го випуску ОВІМУ	210
<i>Бажан О.</i> «Акумулятор» Півдня України. Хроніка будівництва Каховської ГЕС (1950-1955 рр.	247

До 80-річчя Перемоги у II-й Світовій війні.

*Віктор Савченко, доктор історичних наук,
професор кафедри Історії України, Південноукраїнський
нац. педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського;*

*Ігор Сапожников, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАН України*

Ігор Поляруш, краєзнавець, Кишинів, Молдова

ТИЖДЕНЬ ПЕРЕД ТИМ... ТА ТИЖДЕНЬ ПІСЛЯ: БОЇ ПІД ОДЕСОЮ З 4 ПО 15 КВІТНЯ 1944 р.

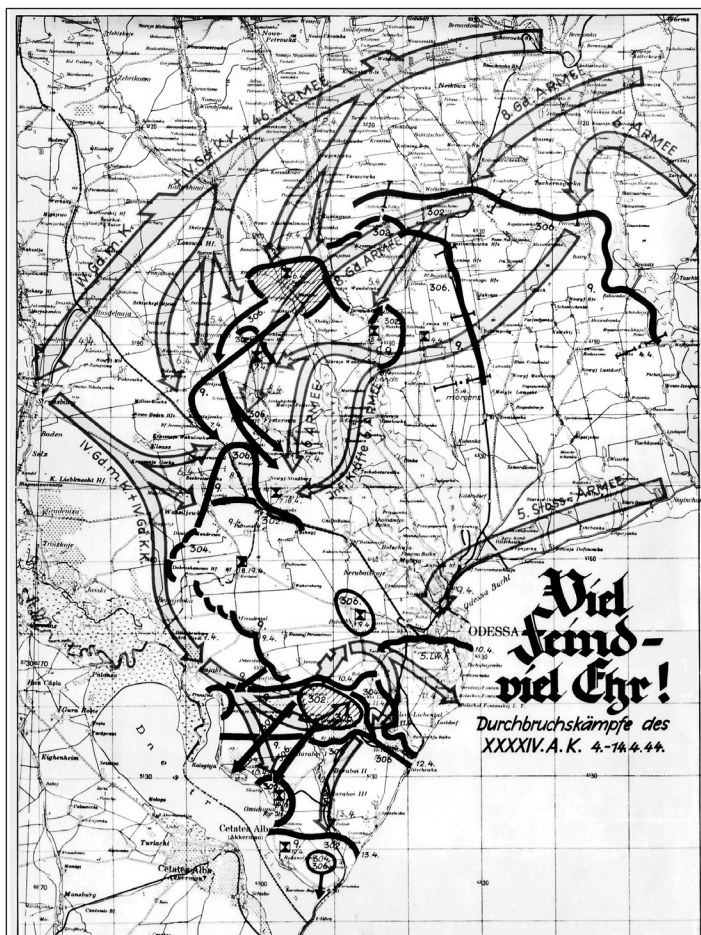
2 вересня 2025 року весь світ згадуватиме далекі дні закінчення Другої світової війни. Вісімдесят років відокремлюють нас від тих подій, однак і в наші дні вий сирен і темрява намагається знищити світло. І сьогодні українські воїни, як і їхні діди, борються на Дніпрі, біля Краматорська та Куп'янська ще іншою «імперією зла». Пам'ять про жорстокі битви Другої світової старанно приховується, під сімома замками, у закритих архівах Москви та «області». Але завдяки відкритим документам Національного архіву США ми маємо можливість зазирнути в ті далекі дні і побачити реальні події, далекі від історії «победа-бесія» [1].

Нагадаємо, сьогодні, трагічні та героїчні події «другого етапу», так званої Одеської наступальної операції 1944 р. військ 3-го Українського фронту, вже після входження радянських військ в передмістя Одеси.

«Одеська» наступальна операція велася на південному-заході України у смузі завширшки 170 км силами до 470 тис. радянських – військових, з 436 літаками, 435 танками та самохідними гарматами, 12 тис. гарматами та мінометами. Радянські сили перевершували ворога «в людях» – в 1,4, в артилерії – в 4, в танках – в 2,7 рази, поступаючись тільки в літаках в 1,3 рази.

Ідея та головна мета операції полягала в тому, щоб великими мобільними радянськими частинами обійти Одесу з півночі і не дати можливість відступу німецьким та румунським частинам з «одеського мішка». Для цього потрібно було до 10 квітня 1944 р. опанувати

районами «переправ» на захід та південний захід від Одеси в районах: Бугаз – Овідіополь, гирло Дністра – Тирасполь. Для реалізації цього амбітного плану виділялася 6-та та 8-ма армії 3-го Українського фронту, кінно-механізована група 23-го танкового корпусу. Ці з'єднання мали завдати нищівного удару по тилах ворога, у напрямку ст. Роздільна, із північного заходу, оминаючи місто Одесу, та загнати німецько-румунські частини у «котел» оточення. В той же час радянські 57-ма та 37-ма армії повинні були наступати на Тирасполь, а 5-та армія – на Одесу вздовж узбережжя Чорного моря.

Німецька схема подій 4-14 квітня 1944 р.

Вермахт на «одеському» фронті був представлений групою армій «Південна Україна» (командувач генерал-полковник Ф. Шернер), до якої входила 6-та німецька армія, окремі частини 3-ї румунської армії (16 німецьких та 4 румунських дивізій, окремі частини словацької армії, загони «російських та калмицьких добровольців-козаків», разом близько 350 тис. військових), 130 танків, 550 літаків. Одесу безпосередньо обороняли частини 72-го армійського корпусу вермахту (4 дивізії) [7, С. 170]. В умовах весняної відлиги та неочікуваної хуртовини, відступаючі частини вермахту опинилися відірваними від тилу, не мали ні часу, ні можливостей для будівництва повнопрофільних позицій, мінних полів та довгострокових вогневих точок на нових оборонних рубежах.

Вже 4 квітня 1944-го почалася наступальна операція «Буря» з прориву ворожих тилів, коли кінно-механізована група генерала-майора І. Плієва та окремі частини 37-ї армії, наступаючи з півночі, опанували ст. Роздільна і перерізали залізницю, що зв'язує Одесу з Тирасполем. Наступного дня частини Кінно-механізованої групи досягли колонії Страсбург (с. Кучурган), підійшли впритул до сіл Біляївка та Маяки на Дністрі, розрізавши ворожий фронт на дві частини. 7 квітня окремі частини цієї групи вийшли до верхів'їв Дністровського лиману, створивши загрозу повного оточення ворожих військ на захід від Одеси.

В той же час два німецьких корпуси 6-ї армії (9 дивізій) під ударами 37-ї, 57-ї армій і 23-го танкового корпусу відходили до Тирасполя. Розтягнутих на 60-кілометровому фронті вздовж Дністра двох корпусів 8-ї гвардійської армії виявилось замало, щоб перегородити супротивникові шлях як на захід, так і на південь район Овідіюполя. 10 квітня 23-й танковий корпус потрапив в оточення в районі с. Плоське, де вів бій до підходу з'єднань 57-ї армії.

6 квітня «одеські» частини вермахту, враховуючи прорив радянських військ від Роздільної на захід, спробували прорватися через район Роздільної на Тирасполь. Частині німецьких військ вдалося пробитися через наступаючі радянські частини, вийти на північний захід від Роздільної, до переправи через річку Кучурган, далі – в район Калаглея- Біляївка.

Надвечір 9 квітня 44-го частини вермахту, що ще перебували в Одесі: «...були відтягнуті на рубіж Крижанівка – Шевченко, східний фронт був відведений у південну тіснину Хаджибейського лиману».

У ніч на 10 квітня німецьке командування: «...подала заявку на залишення міста Одеси. Місто вже неможливо було утримувати наявними силами...». З 10 квітня 6-та німецька армія почала відхід на Дністровські позиції. У доповіді місцевого командування вермахту був несподіваний рядок: «У центрі міста спалахнули повстання мешканців. Одесу довелося залишити, крім її південної околиці» [1]. Але, значного «повстання» мешканців Одеси, в реальності, не фіксувалося, скоріш за все місто занурилося у загальний хаос. Німецьке командування використало побоювання «повстання» в Одесі, як привід для скорішого відводу військ на захід і південній захід.

Безпосередній свідок подій, одесит В. Швець, писав у своєму щоденнику: «З квітня. Дивно, що у квітні почалася снігова завірюха. У місті нахабний натовп приступив до грабежів... посилилося дезертирство серед німців і російських добровольців (частини, що формувалися німцями з колаборантів – авт.). 4 квітня... паніка, козаки, німці, що втікають, грабежі і хаос... 8 квітня. На вулицях, біля уламків підприємств, блукають у пошуках наживи мародери... з'явилися люди в добровольчих шинелях» [2].

На початку квітня 44-го місцевому населенню стає зрозумілим, що німецька окупаційна влада в Одесі може впасти вже за кілька днів. Частина городян та мешканців навколишніх сіл, молодь, що збігла зі збірних пунктів, з яких відправляли українців-остарбайтерів «до Німеччини», місцеві чоловіки «призовного віку», спустилися до одеських та приміських катакомб, щоб з 7 квітня почати показувати свою «партизанську» вдачу. В катакомбах опинилися й окремі вояки Словацької мобільної бригади, частини якої знаходилися в Одесі. О. Бабич вказує, що в катакомбах під Одесою і у самому місті на початку квітня 1944 р. перебувало близько 150 словаків та понад 2,5 тис. місцевих мешканців [3, с. 281].

Хто, з цієї маси був «справжніми партизанами», а хто хотів тільки перечекати у схованках «темні часи», або показати наступаючому сталінському режиму свою «лояльність» та «патріотизм», зараз неможливо з'ясувати. Скоріш за все «партизан», в цьому хаотичному натовпі під землею, було небагато.

7 квітня стався напад на калмицьку залогоу в с. Холодна Балка (дії «псевдопартизан» групи С. Кіщенко), кілька вбитих калмиків стали причиною знищення 8 квітня близько 200 мирних жителів Холодної

Балки, Гнилякова та опинившихся в цьому районі «німецьких» чоловіків призовного віку, які готувалися до депортації до Німеччини [3, с. 579]. 9 квітня на одеський Слобідці стався напад «партизан» на німецький пост, подібні напади та стрілянина у місті фіксувалися і в інших районах міста.

Саме ці події дали привід казати про «повстання місцевих», хоча дії «партизан» були хаотичні і ніяк не могли вплинути на хід бойових дій за місто.

8-ма радянська армія та кінно-механізована група, наступали у напрямку Овідіополя, радянські танкові частини просувалися через Марієнталь та Нойбург до Гросс-Лібенталя.

У вечорі 9 квітня частини радянської 5-ї ударної армії взяли передмістя Одеси (станція Сортувальна, Куяльник, Пересип). Вранці 10 квітня на вулицях Одеси спостерігалось: «...багато народу та партизанів із червоними стрічками, які вчора своїми виступами допомагали військам» [2]. В цей день останні німецькі сили (арергард склали «російські добровольці-козаки») залишили Одесу, частини 4-го та 28-го радянських корпусів зайняли місто. 11 квітня 6-та та 5-та радянські ударні армії були виведені у другий ешелон фронту.

Ще 6 квітня 44-го частини радянської 8-ї армії підійшли до Хаджибейського лиману. Кінно-механізована група (4-й гвардійський Кубанський кавалерійський казачий корпус, 4-й гвардійський механізований корпус із приєднаними до них мотострілецькою бригадою, 42-ю протитанковою артилерійською бригадою, 23-м танковим корпусом та іншими частинами) та 17-й стрілецький корпус, вже тиснули на тонку лінію німецько-румунської оборони на півдні у Карлсталя та Францфельда. Ці з'єднання повинні були завдати удару по тилах ворога, із північного заходу обминаючи Одесу [7, с. 169].

Як було сказано, 7 квітня окремі ескадрони кінно-механізованої групи І. Плієва вийшли до Дністровського лиману, створивши загрозу оточення німецьких військ на захід від Одеси. В той же час радянські частини намагалися захопити район Біляївка – Маяки, а саме переправи через Дністер (міст у с. Троїцьке, паром у с. Маяки). Накази по 8-ї армії 11-14 квітня свідчать про намагання одразу ж закріпитися на правому березі Дністра, накази командування вермахту кажуть про наміри перетворити Дністер в онаступний рубіж оборони [7, с. 172].

4-й Кубанський кінний корпус, вранці 7 квітня, вийшов в район

Біляївка – сел. Ілліча – водопосточальна станція «Дністер», де оборонялися частини 15-ї та 21-ї румунських дивізій. В той же час ескадрони 36-го та 40-го кавполку корпусу намагалися знищити переправу через Дністер у Маяк. Але, далі околиць Біляївки радянські 9-та та 30-та кавалерійські дивізії корпусу просунулися не змогли та були вимушені перейти до оборони.

Вранці 8 квітня 9-та Кубанська козака дивізії сама опинилася в оточенні, та зазнала значних втрат. В той же час німецькі 304-та дивізія та 259-та штурмова бригада відбили Біляївку та Маяки, але згодом відійшли на Яськи та Овідіополь. Німецька 302-га стрілецька дивізія прорвалася через ряди і колони кінно-механізованої групи до Дністровського лиману (в район села Калаглея). 9 квітня до Дністра дійшли радянські частини 8-ї армії (генерала В. Чуйкова), до Фрейденталя та Петерсталя – 29 радянський корпус. Тільки вдень 10 квітня частини 27-ї, 74-ї та 82-ї радянських стрілецьких дивізій остаточно вибили з Біляївки і Маяк німецько-румунські війська і зайняли оборону вздовж лівого берега Дністра [4].

Ще 7 квітня з Роздільної на Біляївку рушила 10-та Кубанська казачка кавалерійська дивізія полковника С.О. Шевчука, який тільки два дні тому став комдивом (дивізія була сформована у квітні 1942 р. у Краснодарському краї як народне ополчення) [5, 23]. Коли вона не змогла переломити ситуацію під Біляївкою, дивізію терміново спрямували на Овідіополь, щоб захопити переправи через Дністровський лиман, по яких йшла евакуація ворога. 40-й та 42-й кінні полки дивізії змогли у кінному строю добратися до східних околиць Овідіополя, де опинилися під щільним вогнем ворога і відступили на Схід.

В той же час в районі між західними околицями Одеси та Овідіополем рухалися чисельні німецько-румунські війська, що відступали з оточеної Одеси та від Маяк, де переправа вже була для них закрита. Німецька 306-та дивізія (приблизно 12 тис. чол., 600 кулеметів, 150 гармат, 200 мотоциклів, 300 вантажівок, 579-й і 580-й гренадерські полки, окрема 328-та дивізійна група, 306-й артилерійський полк, протитанковий та інженерний батальйони, командир генерал-лейтенант Карл-Ерік Келер) відступаючи з боями від Південного Бугу, в ході форсованого маршу, обійшла одеські лимани і «вислизнувши» з оточення у районі Великого Дальника, 9 квітня досягла Олександрогіфа.

За день до того 10-та кавалерійська дивізія залишила східні околиці Овідіополь і за наказом генерал-майора С.Горшкова рушила до річки Барабой, для використання її як вигідного рубежу в стримуванні противника, який рухався до Дністровського лиману. Надвечір 9 квітня 44-го у колонії Францфельд, під час сильного дощу зі снігом, частини 40-го полку 10-ї кавалерійської дивізії, були атаковані піхотою ворога. Досягнувши району р. Барабой на ранок 10 квітня залишки 10-ї Кубанської кавалерійської дивізії, не змогли захопити с. Барабой і в той же час опинилися в повному оточенні двох німецьких дивізій, які вибили три полки «кубанців» з позицій. Залишки «кубанців» відступили на Олександргілф та Нейбург. Але, на східній околиці Олександргільфа вони вийшли на 306-ту німецьку піхотну дивізію, яка завдала нищівного удару 38-му і 40-му полкам «кубанців» [4, с. 18].

Кубанські полки не встигши зайняти оборону і окопатися, втратили керованість та зазнали важких втрат. Командир полковник О. Шевчука або «пропав без весті» або «загинув» (за радянськими джерелами), а насправді був «взятий у полон» (за німецькими даними). Загинули заступник комдива, начальник політвідділу дивізії, командир одного з полків та його начштаба.

Протягом двох днів 10-та козацька кавалерійська дивізія втратила вбитими та полоненими більш ніж 5 тисяч бійців (3/4 свого складу) [6, с. 23].

Згодом колишній комсорг 40-го полку «кубанців» М. Сікорський згадував: «це було просто пекло, з якого поталанило врятуватись небагатьом...» [6, с. 20]. Доповідь командира 6-ї німецької армії вказувала, що: «XLIV армійський корпус спільно з бойовою групою оберст-лейтенанта генерального штабу Келера та 9-ю піхотною дивізією, на західній частині

Північного фронту блокували частини радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що просунулися до Овідіополя та Калаглеї, з#39;єднавшись із частинами 4 Гв. механізованого корпусу. Ці сили були атаковані 302-ю піхотною дивізією та 306-ю піхотною дивізією. Зав#39;язався важкий бій, який зрештою завершився повною перемогою групи фон Ферстера. За свою зухвалу вилазку штурмові групи оперативних частин РСЧА поплатилася повним знищенням...10 квітня у складному становищі опинилися 10-та гвардійська та 30-а кавалерійські дивізії

Кінно-механізованої групи... Стався розгром частин радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що прорвалися в Овідіополь» [1].

Цікаво, що генерал В. Чуйков (командарм 8-ї радянської армії), який був одним з організаторів Одеської наступальної операції, детально описуючи хід Одеської операції, жодним словом не згадав трагічну долю кубанських кавдивізій [7]. Залишки 34-го кавполку «кубанців» змогли відступити та надвечір 10 квітня опинилися на околиці міста Одеси – Великий Фонтан.

10 квітня радянська ударна група прорвалася від Палійово до Гниляково і Холодної Балки... Частини 4-го механізованого та 4-го кінного корпусів вели наступ «широким фронтом від Гниляково та від Одеса-Північна до Гросс-Лібенталь, на лінію Сухий лиман – Марієнфельд – Францфельд».

У аналізованій доповіді німецького командування вказувалася на: «загрозу оточення атакою противника 302-ї та 306-ї дивізій, але завдяки операції 9-10 квітня частини 4-го кавалерійського та 4-го механізованого корпусів (36-а танкова бригада) були «знищені або розбиті... Підбито 20 танків.... Дуже великі втрати у противника...» [1].

Частини німецької 6-ї армії, опинившись перед загрозою оточення, але змогли організувати новий оборонний рубіж: «лінією північна околиця Францфельда – північна околиця Марієнталля – правий берег Сухого лиману, спочатку силами переважно двох дивізій – 9-ї та 304-ї дивізій. 10 квітня 306- та німецька дивізія висунулась на ділянку фронту в район хутору Пересип (на Сухий лиман) та села Олександрівка (штаб був у с. Барабой)» [6, с.23].

В документах NARA (Національного архіву США) ми зустрічаємо назву тимчасово-ситуаційне угруповання «Група фон Ферстера (LXXII та XLIV армійські корпуси вермахту). Група була створена 11 квітня для оборони району Овідіополь – Марієнталь – Сухий Лиман. Після того як 12 квітня 302-га і 306-та німецькі дивізії «очистила від розрізнених військ противника район Барабой та північну частину Овідіополя, а також Олександргільф, колони та війська рушили мостом у Бугаз» [1].

Погана погода 11-12 квітня привела до того, що «радянські аеродроми перетворилися на багнюку» і не змогли забезпечити постійне домінування у повітрі радянської авіації. Повітряний бій в небі над перед Гросс-Лібенталем був виграний люфтваффе, після чого загрозу

понтонному мосту на Бугазі було тимчасово усунуто. Німецька «Група генерала Ферстера¹, яку умовно можна називати «овідіопольською», спочатку складалась з п'яти дивізій: 5-ї авіапольовий, 9-й, 302-й, 304-й, 306-й піхотних. 11 квітня «Група Ферстера» стримувала радянські війська 28-го корпусу, що були «поширені танками». В цей день радянські війська змогли взяти села Бурлача Балка та Сухий Лиман. 220-й гвардійський полк наступав на Татарку відривавши ворогу шлях до відступу залізницею на Кароліно-Бугаз та Овідіополь. Запеклі бої за Татарку (Прилиманське) тривали до ранку 12 квітня 1944 р., у цих боях німці провели шість танкових контратак [7, с. 171].

На території Овідіопольського району (район Францфельда, Овідіополя, Кароліно-Бугазу) на 11 квітня 44-го ворог зосередив значні сили на лінії Дальник – Фріденталь до 60 тис. військових. Німецький командував констатував: «Потужний тиск супротивника на правий фланг зайнятої напередодні позиції «схід – захід» призвів до прориву вздовж Сухого лиману.

Південну околицю довелося негайно залишити. Олександрівка перейшла до рук противника, і оборонний фронт плацдарму був відведений на лінію Олександрівка – Гросс-Лібенталь – Олександргілф – Калаглей» [1]. Протягом Однак після 13 квітня плацдарм тримався по лінії Санжейка – Барабой №3 – Калаглей... «плацдарм існував до тих пір, поки вся техніка, артилерія і важка техніка не відійшли» [1].

Німецькі частини зайняли оборонні позиції на лінії північна окраїна Миколаївки – північна околиця Олександргілфа – південна та західна околиця Гросс-Лібенталю – північна околиця Клейн-Лібенталю – Олександрівка – Пересип. На цьому рубежі оборонялися: 9-та (на північ від Миколаївки), 302-га (на північ від Олександргілфа, перекинута з Калаглей), 304-га німецькі піхотні дивізії (на південь від Гросс-Лібенталю), 5-а авіапольова, яка напередодні вирвалася з Одеси (біля Олександрівки), 306-га дивізія вийшла з району Овідіополя [6, с. 21].

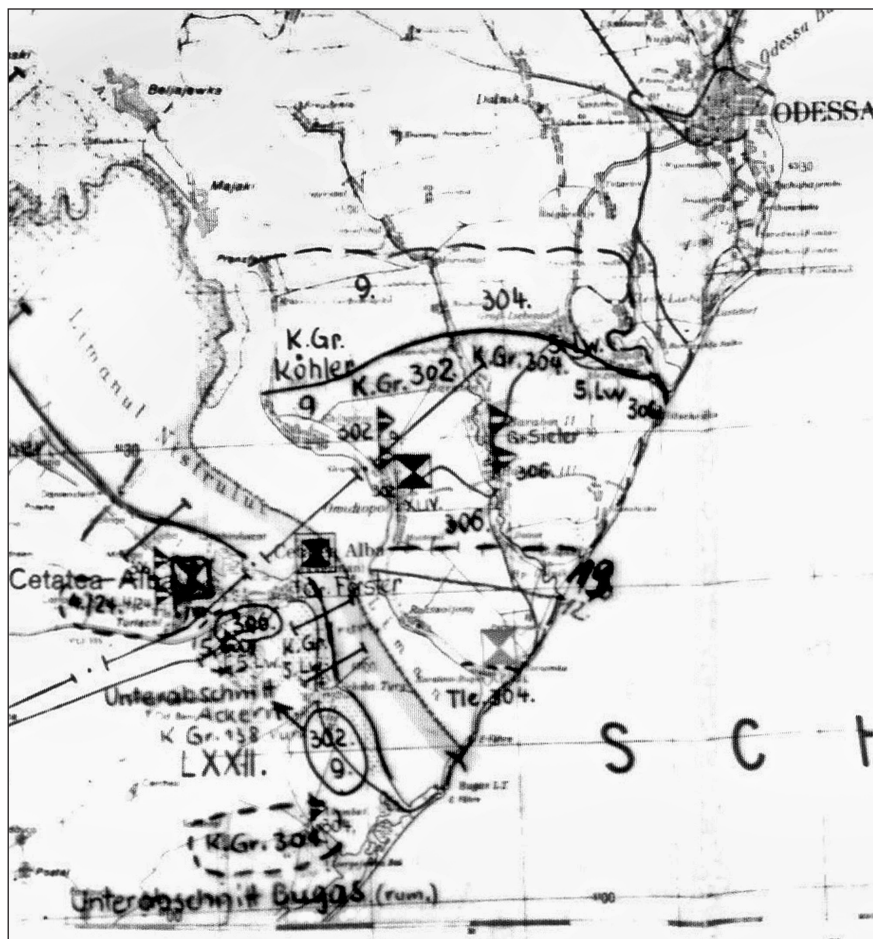
11 квітня 44-го радянський 29-й стрілецький корпус вв'язався у запеклий бій у Францфельда – Марієнталю, ці колонії наступного дня

---

¹ Сигізмунд фон Ферстер (1887 – 1959) – учасник Першої та Другої світових війн. На поч. Другої світової війни бився на Західному фронті, влітку 1941 його перевели до штабу командувача тилу групи армій «Південь». У 1943 отримав звання генерала піхоти, брав участь у боях в Криму. 13 лютого 1944 став командиром 72-го армійського корпусу особливого призначення. У квітні 1945 взятий в полон, з якого був звільнений у 1947.

були їм захоплені. Вранці 12 квітня противник залишив Клейн-Лібенталь і перейшов на зручний для оборони правий берег р. Аккаржа. Частини 5-ї авіапольової дивізії, перемістилися до Дністровського лиману, а її позиції в районі Олександрівки зайняла 306-та піхотна дивізія [6, с. 20].

13 квітня німецькі частини відійшли на нову лінію: берег Чорного моря – правий берег долини річки Барабой – західна околиця села Грибівки – мис Отарик на Дністровському лимані. Цього дня бої вели тут лише 9-та та 302-га німецькі піхотні дивізії, а решта вже переправ-

Німецька схема подій 12-15 квітня 1944 р.

лялася на правий берег Дністровського лиману. Частини радянської 27-ї стрілецької дивізії, обійшовши стороною Біляївку і Маяки, рушили на Овідіополь.

13 квітня Овідіополь захопили 27-ма і 82-га радянські стрілецькі дивізії. З'єднання 8-ї гвардійської армії 13 квітня вийшли на лінію: північна частина Калаглеї, північно-східна околиця Барабой-1, 306-та німецька піхотна дивізія відійшла за нову оборонну лінію на південь від Грибівки, надвечір її частини були переправлені з мису Отарик (в районі с. Роксолани) до Аккерману.

14 квітня дві німецькі арґергардні дивізії дійшли до Цареградського (Константинопольського) пересипом Дністровського лиману. Вони змогли переправити особистий склад, озброєння та техніку на правий берег лиману, не зважаючи на дії радянської авіації [6, с. 21].

На переправах біля мису Отарик та через Царгородське гирло між «союзниками» постійно траплялися сутички, бо там спочатку «господарювали» румунські військові, а німецькі офіцери намагалися переправити через лиман в першу чергу німецькі частини.

13 квітня радянська авіація успішно штурмувала та бомбардувала переправи у Отарика та на Бугазі. Було розбито 2 залізничні ешелони, понад 100 автомобілів, потоплено кілька катерів та понтонів, чимало плотів, човнів та інших підручних плавзасобів, на яких групами, та по одному, німці та румуни намагалися подолати Дністровський лиман.

Атаки радянської винищувальної авіації на поромну переправу на Бугазі призвели до 7-годинної перерви, але в ніч на 14 квітня вони не змогли перешкодити перевезенню поїздів із особистим складом та боєприпасами, через залізничний поромний міст на Бугазі. Вранці 14 квітня «плацдарм був евакуйований, як і планувалося, незважаючи на нальоти та сильний артилерійський вогонь». В той же час німецьке командування фіксувало явище здачі у полон окремих груп військових: «відсталих» у 651-му саперному батальйоні, які «боязуливо кидали своїх товаришів у бою та не поверталися швидко у свою частину» [1]. Наступного дня радянська армія очистила від ворога все узбережжя Дністровського лиману. На причалах Овідіополя ворог кинув 36 артилерійських гармат, 10 тягачів та до 200 автомобілів з різними вантажами.

На іншій ділянці фронту Одеської операції, «дністровської», положення не було стабільним. Спроби форсування Дністера Північно-За-

хідною групою армій почалися вже 9 квітня, але міст на р. Кучурган біля Страсбургу був заздалегідь підірваний. Прорив радянських танків до Дністра був зупинений.

Рух дорогою на Тирасполь був утруднений погіршенням погоди, та розмитими дорогами, напливом людей, худоби та транспортних засобів.

Відлига привела до затоплення траси, а у ніч на 9 квітня радянські бомбардувальники завдали ударів по Тигині, зосередивши увагу на залізничному та автомобільному мосту, утворивши затори. Але до 12 квітня частини 30-го та 52-го німецьких армійських корпусів змогли переправитися через Дністер у Григоріополя.

Надвечір 11 квітня частини радянської 46-ї армії вийшли на східний берег Дністра, в районі на південь від Чобручі. 12 квітня силами розвідувальних підрозділів радянські війська форсували Дністер в 3 км на південний схід від Раскайці, захопили плацдарм на південний захід від міста до 2 км по фронту і до 1,5 км у глибину. У 3 км на південь від Карагаш радянський штурмовий загін, а за ним і дві піхотні дивізії форсували Дністер. Плацдарм було розширено фронтом до 16 км й у глибину від до 10 км. У ніч на 12 квітня частини 37-ї армії увірвалися в Тираспіль. В той же час Ставка ВГК 14 квітня 1944 р. наказала військам 3-го Українського фронту перейти до оборони на досягнутому рубежі. В ніч на 15 квітня частини радянської 74-ї стрілецької дивізії форсувала Дністер біля сел. Ілліча (станції «Дністер») та Паланки (на південь від Біляївки) [2].

Втрати німецько-румунських військ під час Одеської наступальної операції становили близько 27 тис. солдатів і офіцерів убитими та понад 10 тис. – полоненими, 952 гармати, 443 танки та штурмові гармати [4]. Втрати радянської армії склали приблизно 33 тис. солдатів і офіцерів (цифри приблизні). Німецьке командування не змогло евакуювати частину своїх військ та матеріальних цінностей морем, бо транспорти, що йшли з Одеси зазнавали ударів радянської авіації, торпедних катерів, підводних човнів... близько 30 ворожих суден була пошкоджено або знищено при виході з Одеського порту.

Ворог (німецька піхотна дивізія), відступаючи, зайняв оборону на правому березі Дністра, на ділянці Чобруч – Раскаєці. Передова охорона розміщувалась безпосередньо по березі річки, основна лінія оборони – по низу північних скатів висот правого берега Дністра,

200 метрів від річки. По гребенях панівних висотах у Чобруча та Раксаєці розміщувалися німецькі опорні пункти. Дністер у цьому районі мав ширину 80 м, глибину до 8 м; південний берег панував над північним, маючи круті схили глибокі яри. 13 квітня радянська 40-ва стрілецька дивізія змогла зайняти плацдарм наступу у Чобручі (була зайнята східна частина Чобручі). Ворог не встиг закріпитися належним чином на позиціях, не заміновав беріг Дністера. Сили ворога були виснажені попередніми боями, чисельність особового складу підрозділів була низькою.

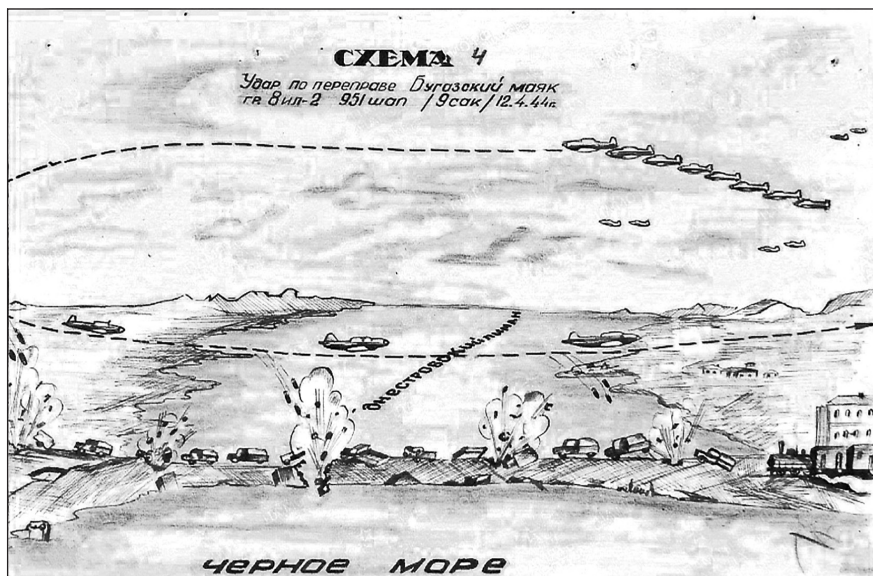
Подальший успіх радянського наступу розвинути не вдалося, ворог контратаками блокував, а потім почав тіснити радянські підрозділи. 16 квітня сильний вітер із Півдня спричинив підвищення води у лимані та затоплення понтонного мосту Затока на Царгородському гирлі, що зірвало переправу 79-ї радянської дивізії. Дністер вийшов з берегів також біля Біляївки та Маяк, підтопивши Паланку, що призвело до зупинення наступу, затоплення величезної частини радянських боєприпасів, машин, частини особового складу, який готувався до продовження наступу [7, с. 177]. 20 квітня, коли вода спала, ворог зміг вибити радянські підрозділи із с. Чобручі силами 3-ї Гірсько-єгерської дивізії генерал-лейтенанта Віттмана (частину 30-го корпусу, 6-ї армії). 13 травня, німецькі підрозділи 9-ї та 256-ї піхотних дивізій, за підтримки кількох танків та штурмових гармат, атакували радянську оборону плацдарму, розрізавши її на дві частини, знищивши 478-й та 481-й стрілецькі полки дивізії 320 дивізії Швігіна, залишки 476-го полку частково вирватися з плацдарму вплавь. Більшість управління підрозділів дивізії, у тому числі Швігін, були вбиті. 2/3 особистого складу 320-ї стрілецької дивізії загинули або опинилися у полоні (втрати: понад 1200 осіб убитими, та бл. 1 тис. полоненими).

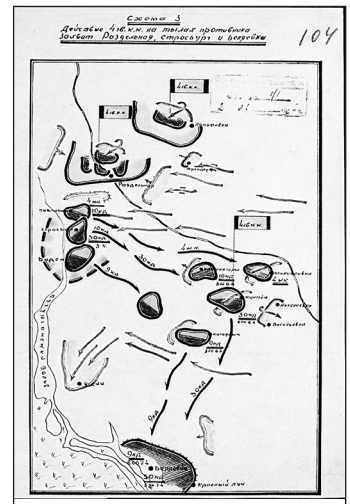
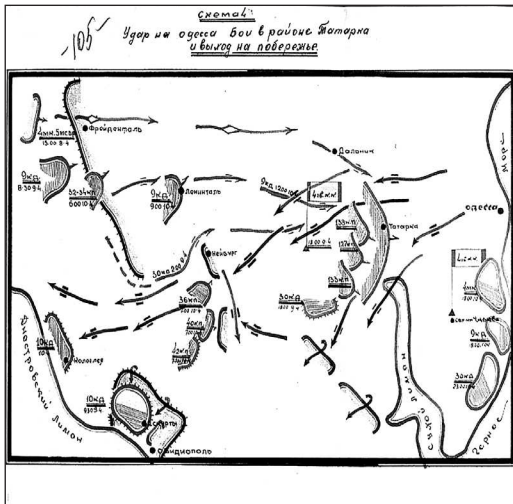
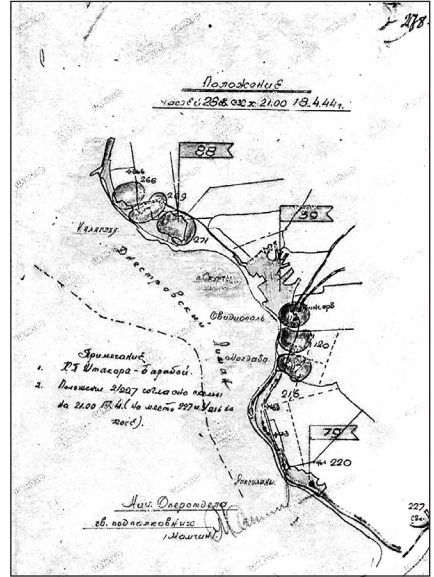
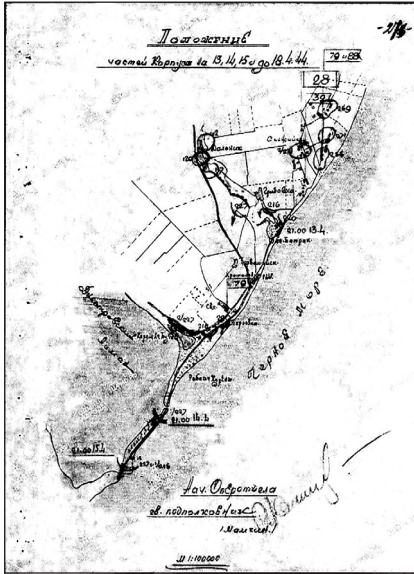
Ось уривок зі спогадів одного з офіцерів про ті трагічні події: «Плацдарм невеликий, і прострілювався німцями з усіх боків. Другий батальйон, фактично повністю сформований із новобранців, покликаних до армії із щойно звільнених районів Одеської області. Новобранці з другого батальйону просто перейшли зі зброєю до німців і здалися в полон, оголивши фронт» [8]. Саме 10-20 квітня 44-го по селах Одещини і в самому місті проходила прискорена мобілізація чоловіків, яких без військової підготовки, бойового злагодження і досвіду направляли у фронтові частини у Бугазі, Копанки, Чобручі.

Література:

1. NARA (Національний архів США). T312-R1493-0588-0596.
2. Смирнов В. А. Реквием XX века: в 5-ти ч. Ч.2. Одесса: Астропринт, 2003. С. 394-396.
3. Бабич А. В. Одесса 1941 – 1944. Пережить оккупацию. Одесса: Черноморье, 2020. 591 с.
4. Аргатюк С.С., Сапожников И.В., Шелест Д.С. Шляхи краю у XX столітті: 1917-1991 роки // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2005. с. 171-324; 442-523.
5. Сапожников И.В., Аргатюк С.С., Левчук В.В. Маяки на Дністрі – археолого-історичні нариси. Одеса: вид. Бондаренко М.О., 2021. 642 с.; 417 С. 495-499.
6. Горелов В.І. Застосування козачих і кавалерійських формувань на території України в роки війни (1942-1944 рр.) // Воєнно-історичний вісник. К.:2014, № 3(13). С. 72-82.
7. Сапожников И.В., Загорулько О.В. Освобождение земель Ильичевска в апреле 1944 года. Ильичевск: Гратек, 2013.
8. Чуйков В.И. В боях за Украину. Киев: Политиздат Украины, 1972.
9. Краснознаменная, Енакиевская, ордена Суворова стрелковая дивизия (2 формирования). Историческая справка по боевым действиям 13 мая 1944 г. // <https://docs.ahistory.info>
10. Шифровка на сайте «Память народа»: <https://reibert.info/threads/odessa-i-oblast.17407/page-1082>

**Бої 6-ї армії Вермахту між Бугом та Дністром
протягом 10.04.1944 – 12.04.1944 р.¹¹**

VI.

9 квітня 1944 р. був відданий наказ: Армія відходить на позицію Дністер, починаючи з вечора 10 квітня 1944 року. Час початку відходу – 20:00. 10 квітня 1944 р. 6-та армія розпочала відхід на Дністровські позиції. З цією метою корпусу отримав такі окремі накази: Група фон Ферстера 72-й армійський корпус [далі АК] спеціального призначення та 44-й АК: з 10/11 квітня зайняла вузький Східний і Північно-Східний фронт на північ від Одеса, Північно-Західний фронт без змін.

З 11/12 квітня 1944 року евакуація з Одеси, дислокація на загальній лінії на захід [від] [сіл] Сухий Лиман – Марієнталь – Дністровський лиман на захід [від с.] Францфельд.

З 12/13 квітня 1944 р. плацдарм Овідіополь, на основній лінії [сіл] Санжійка – Барабой №3 – Калаглей.

Цей плацдарм існував доти, доки вся техніка, артилерія та важка техніка не відійшли, водночас потрібно було перекинути на Дністровські позиції достатні сили, приділяючи особливу увагу поєднанню з 29-м армійським корпусом по обом сторонам від Павлівки.

З 10/11 квітня 1944 р.:

30-й АК з 76-ю піхотною дивізією на плацдармі Глине – Чобручі (підпорядкована 29-му АК, для розгортання на Дністровському фронті).

Основні сили 30-го армійського корпусу на головній лінії – південна околиця Карагаш – Володимирівка – Гребеники, точка 1,9 (2 км на схід від [с.] Плосььке), (тут з'єднання з 52-м армійським корпусом).

52-й АК на лінії Плосььке, висоти +186,6 – 199,4 – 168,3 південніше Глиного.

З 11/12 квітня 1944 року:

29-й АК з 76-ю піхотною дивізією. Звільнення плацдарму Глине.

30-й АК на Тираспольському плацдармі на основній лінії – меандр Дністра на південь від консервного заводу, східна околиця Тирасполя, димова труба позначки 57,0 – 41,0 (3 км на південний схід від Ново-Володимирівки. Тут з'єднання з 52-м АК.

52-й АК: Праве крило – плацдарм Тирасполь – 4.10 – Північна околиця Бичок, заняття Дністровської позиції (лінія розмежування з АК 8 біля церкви с. Делакеу).

12/13 квітня 1944 р.:

30-й АК та праве крило 52-го АК – визволення Тираспольського плацдарму. Висаджується на західному березі Дністра. Перед відходом усі кабелі та важке

¹¹ Фрагмент із звіту командування 6-ї армії Вермахту / NARA-T312-R1493-0588-0596

обладнання, що вже не потрібні для ведення бойові дії повинні бути перекинуті на західний берег Дністра.

Переходи: Група фон Ферстера: Бугаз і Аккерман.

30-й АК: Тираспольський плацдарм, для 76-ї піхотної дивізії – Глине.

52-й АК: Військовий міст Варниця та пором В (3 x 8 т.).

Відповідальний за прийняття цих переходів – начальник інженерної служби 6-ї армії.

Корпус повинен бути якнайшвидше проінформований головним командуванням 17-го АК для зайняття позицій на Дністровському рубежі з розміщеними там інженерно-будівельними силами.

VII. Падіння Одеси

Після того, як XLIV АК був включений у північно-західний фронт Одеси, північно-східний фронт Одеси було відведено у ніч на 09.04.1944 р. на кордон Крижанівка – Шевченко, а східний фронт міста був відведений у південне зуження Хаджибейського лиману, тобто на менший плацдарм фронту. Враховуючи обстановку, що склалася, і скорочення чисельності військ, армія в ніч на 10.04.1944 подала заявку на залишення міста Одеси. Місто вже неможливо було утримувати наявними силами.

[Радянські]17-й АК, 4-й Гв. мех. корпус та 4 Гв. кав. корпус 9 квітня 1944 р. більшістю своїх підрозділів завдали вирішального удару по Одесі. Значними силами вони прорвали власнотонку лінію оборони на півдні та південному сході у [сіл] Карлсталя та Францфельд. Частини 10 Гв. кав. дивізії здійснили наліт на Овідіополь, танкові частини просувалися через Марієнталь і Нойбург до Гросс-Лібенталь.

Третя радянська ударна група прорвалася від Палієво до Гниляково, останньої великої залізничної станції перед Одесою. Вдень перші частини повільно проникли в місто з півночі та північного заходу. У цей же час місто зазнало атаки супротивника через масовані нальоти винищувачів та бомбардувальників. У в центрі міста спалахнули повстання жителів.

Одесу довелося залишити, крім її південної околиці. Північно-західний фронт відведено на лінію Дальник – Фрейденталь. Розгром частин радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що прорвалися в Овідіополь.

10 квітня 1944 року 72-й АК зіткнувся на своєму північно-західному фронті з переважаючими силами 4 Гв. мех. корпусу та 4 Гв. кав. корпуси, які почали наступ широким наступали від Гниляково та від Одеса Північна до Гросс-Лібенталь, на лінію Сухий лиман – Марієнфельд – Францфельд, на день раніше запланованого.

XLIV АК спільно з командуванням бойовою групою оберстлейтенанта генерального штабу Келера та 9-ю піхотною дивізією, на західній частині Північного фронту блокували частини радянської 10-ї кав. дивізії, які просунулися до Овідіополя та Калаглеї, з'єднавшись з частинами 4 Гв. мех. корпусу, і атакували

їх силами 302-а піхотної дивізії та 306-ї піхотної дивізії. Зав'язався важкий бій, який зрештою завершилася повною перемогою групи фон Фёрстера. За свою зухвалу вилазку штурмові групи оперативних частин [РСЧА] поплатилася повним знищенням. Інформуючи про це та про ситуацію на Одеському фронті о 20:45 фон Ферстер відправив армії наступне радіо: Загроза оточення атакою Йозефсталь, що прорвався на лінії – Францфельд супротивника 302-та піхотна дивізія, 306-та піхотна дивізія та бойового коменданта Овідіополя.

Частини 4-ї Гв. кав. корпусу, 4 Гв. мех. корпуси (36-а танкова бригада) та 50-ї стрілецької дивізії (?) знищені чи розбиті. Бойові дії все ще продовжуються. Підбито 20 танків. Тяжкі оборонні бої на східному крилі. Дуже великі втрати у супротивника, великі власні втрати. Поранені масово почали повертатися. Готовність до оборони з серйозними втратами 5-ї авіапольової дивізії люфтваффе. 304-та піхотна дивізія і 9-та піхотна дивізія, є бойовою групою оберстлейтенанта Генерального штабу Келера на лінії Сухий лиман північ – Маріенталь – Францфельд. Мета: Забезпечити відхід, обороняючи досягнутий рубіж у маневреному бою, розгорнутися на лінії Сухий лиман – південний край Барабой I – Калаглей. Операція Люфтваффе на світанку перед Гросс-Лібенталь.

Завдяки цьому успіху безпосередня загроза плацдарму біля Аккермана та мосту на Бугазі була усунена. У ході завязятих боїв останніх двох днів група фон Ферстера знищила 25 танків, взяла 150 полонених (у тому числі 1 командира дивізії та 1 командира полку), 34 гармати, 105 кулеметів, а також велику кількість ручної вогнепальної зброї як трофеї. Втрати противника склали більше 3000 чоловік.

Потужний тиск супротивника на правий фланг зайнятої напередодні позиції «схід- захід» призвів до прориву вздовж Сухого лиману. Південну околицю Одеси довелося негайно залишити. Олександрівка перейшла до рук противника, і оборонний фронт плацдарму було відведено на лінію Олександрівка – Гросс-Лібенталь – Олександргілф – Калаглей.

Після того, як 12. 04. 1944 р. 302-та піхотна дивізія та 306-та піхотна дивізія очистила від розрізнених військ противника район Барабой та північну частину Овідіополя, а також Олександрхільф, колони та війська рушили мостом у Бугаз. Протягом дня група фон Ферстер продовжувала стримувати атаки проти посиленого танками супротивника відходячи через проміжний рубіж «Едельвейс» на «Незабудку», тобто на кордон Південного Батрака.

Група Ферстера була розпущена після виконання нею завдання.

Неодноразові атаки винищувальної авіації на поромну переправу у Бугаз призвели до 7-годинної перерви, але не змогли перешкодити перевезенню всіх поїздів з припасами та боеприпасами, а також цінних вантажів через залізничний пором-міст у Бугазі.

До 13.04.1944 р. війська займали вузький плацдарм у Бугазі. Рано-вранці 14.04.1944 р. плацдарм був евакуйований, як і планувалося, незважаючи на нальоти та сильний артилерійський вогонь. Почалася відправка до цілей призна-

чення залізничного та саперно-десантних поромів з румунськими мостовими понтонами.

Переправи (завдяки вмілим діям саперів) – були врятовані. Несправностей озброєння та обладнання переправи не було. О 7:30 ранку останній німецький солдат ар'єргардів був переправлений через протоку на Бугаз.

У звіті Вермахту зроблено такий висновок: На північний захід від Одеси наші війська на західному березі Дністра зайняли нові позиції відповідно до наказу. У боях останніх днів підрозділи під командуванням генерала від інфантерії фон Ферстера особливо відзначилися в нападі та під час оборони.

VIII. Висновок.

Форсування річки Дністер Північно-Західною групою армій відбулося у період між 10. – 13.04.1944 р. цілком планово.

09.04.1944 р. 30-й АК: плацдарм був евакуйований, а міст задалегідь підірваний.

Плацдарм Троїцьке – Яськи був суттєво звужений у зв'язку з рухом супротивника, і його довелося залишити 30-му АК, дорогами зі східного берега на південний захід. Рух дорогою Тирасполь – Тигина і від Тигини до Кишиніва утруднено розмитими дорогами такими ж, як повідомлялося 09.04.1944 р. 17-й армійський корпус, 30-й армійський корпус.

У період з 2 по 8.04. 1944 р. тут спостерігалися серйозні перебої з переправами через різке погіршення погоди та наплив людей, худоби та транспортних засобів. Відлига, яка трапилася 05.04.1944, затопила головну виїзну дорогу, і лише з 06.04.1944 р. Кишинів. Крім того, в ніч з 8 на 9.04.1944 р. завдали ударів по Тигині, зосередивши увагу на залізничному та автомобільному мосту, а також утворили затори через попадання по транспортних засобів. Тільки одна бомба потрапила в автомобільний міст, який було відновлено за три години. Командування переправами через Дністер у Тигини у своєму звіті повідомляло: Потік евакуйованих, маси худоби та тилових служб вкрай утруднив нормальний транзитний рух. Колони з чотирьох-п'яти солдатів, що стояли пліч-о-пліч, з конвоями по обидва боки, які чекали на переправу, блокували доступ до мосту. Місто Тирасполь і село Паркани були загачені колонами, що насувалися з усіх боків. Якби всі великі колони, не потрібні для ведення бою, були б відведені раніше, то, безумовно, можна було б переправити більшість маси транспортних засобів до того, як вони стануть жертвами пожежі або вибухів.

10.04.1944 р. 52-й та 30-й піхотним дивізіям, 23 танкам XXIII танкового корпусу вдалося значно розширити плацдарм. на захід від Гросулова і відвести його на лінію Тирасполь – Шипка. Негайно рушив уперед великими силами, і 11.04.1944 р. атака піхоти, кавалерії та 16 танків на Малаешти. Вказуємо, що бойова група 161-ї дивізії, у найкритичніший момент, завдяки зразковій хоробрості

та чудовому керівництву, добилася успіху. З 11 танків, що прорвалися, 9 були знищені, у тому числі 5 зброєю ближнього бою.

Усі ворожі спроби переправи у Страсбурга були відбиті. У районі Карагаш 12.04.1944 р. дивізії форсували Дністер. Запобігти цій ворожій переправі не вдалося, Бессарабії з'явився перший великий плацдарм РСЧА. Аналогічним чином не вдалося запобігти створенню дрібніших плацдармів наступаючим противником на південь від Глине, у Паркан, Варниці, північної частини Тигини, а також у Гура Бикулуй і на захід від Бутор.

Переміщення командного пункту армії до Тарутине. 10.04.1944 р. о 18.00 командний пункт армії було передислоковано в Тарутине (Бессарабія).

11.04.1944 р. 76-та піхотна дивізія плацдарм у Глинне, через який група Вітмана (бойова група 258-ї піхотної дивізії і 3-ї гірничо-егерської дивізії) напередодні вже переправилася. Обидва мости були висаджені в повітря. відбиті.

Надвечір 10.04. 1944 р. ворог просувався дорогою Страсбург – Тирасполь і дорогою Гребеники – Тирасполь. Ворожі колони, що наступали через Страсбург, повернули на Карагаш і закріпилися на західному березі на окремих ударних ділянках.

Корпусна група А.

12.04.1944 р. частини 30-го та 52-го армійських корпусів успішно переправилися через Дністер між Тигиною та Григоріополем. В останній момент противник спробував знищити плацдарм, але завдяки зразковим діям екіпажів десантних катерів та німецької артилерії, ворогу не вдалося переправити частини на західний берег Дністра. У цьому відношенні особливо відзначився обер-лейтенант Шредер з 651-го саперного батальйону. Саме завдяки йому та екіпажам його штурмових катерів не тільки вдалося переправити через річку всіх поранених, але також уникнути знищення ар'єргардної частини, що відчайдушно оборонялися під потужним натиском супротивника. 14.04.1944 р. на іншому лівому, східному березі Дністра, не залишилося жодного німецького солдата. Єдиним винятком були позиції 17-го армійського корпусу в меандрі біля Кошниці. Всі мости після відходу військ були вчасно знищені, і жоден не потрапив до руки ворога неушкодженим. На цьому оборонна битва 6-ї армії між Бугом та Дністром завершилася.

Наказ командувача 6-ї армії по всіх корпусах: Всі частини 6-ї армії, в тій мірі, як вони були розгорнуті на фронті, за час мого командування досі діяли добре, а в деяких випадках і чудово. Особливо там, де проводилися атаки, зазвичай спостерігався приголомшливий успіх. Тепер наше завдання – захист Дністра. Де б не переправився ворог, його необхідно негайно придушити всіма засобами. На жаль, досить неприємне і поширене явище «відсталих» має бути безжально припинено у майбутньому відповідними дієвими заходами. Той, хто боягузливо кидає своїх товаришів в бою і не повертається швидко в свою частину, недостойний називатися німцем і тому має бути знищений.

Підписано: де Ангеліс